

KLÂSİK TÜRK EDEBİYATINDA ELEŞTİRİ TERMINOLOJİSİ

Zülküf KILIÇ*

Özet

Türk edebiyatının en eski kaynakları incelendiğinde görülecektir ki Türkler inançlarına, âdet ve geleneklerine, içtimaî kabullerine uymayan her türlü davranış, alışkanlık, zayıflık ve eksikliğin karşısında olmuşlar ve bunu eleştirmekten uzak kalmamışlardır. XIII-XIV. hatta XV. yüzyıla kadar şairlerin bazı şeylerden ve bilhassa kötü talihten şikâyet etmeleri şeklinde gelişen eleştiri konuları; hiciv, hezeliyat gibi mecmualarda toplanarak XV. yüzyıldan itibaren zengin bir terminolojiye sahip olan müstakil bir edebî tür haline gelmiştir.

Bu çalışmayla Türk edebiyatında eleştiriyle ilgili terimlerin neler oldukları toplu olarak gösterilmeye çalışılırken, bu terimlerin birbirlerine yakınlık dereceleri ve farklılıkları da ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler : Eleştiri, Terminoloji, Gelenek, İçtimaî Yapı.

THE TERMINOLOGY OF CRITICISM IN THE CLASSICAL TURKISH LİTERATURE

Abstract

When the oldest sources of Turkish Literature are examined, it will be seen that, as in the other nations, Turkish people objected to every kind of behaviour, habit, weakness, deficiency which did not fit into their beliefs, customs, traditions, and social acceptance, and they did not stay away from expressing and criticising the situation. Between the 13rd and 14th century, even until 15th century, the subjects of social criticism which developed as poets' complaining about some things, especially their bad luck, as a result of their being collected in periodicals which deal with satire and humorous and ritical writing becomes a separate literary kind which has a rich terminology from the 15th century on.

With this study, we aimed to reveal collectively what the terms which are related to the criticism in Turkish literature are, and to show both the degree of proximity of these terms to each other and the differences from each other.

Keywords : Criticism, Terminology, Tradition, Social Structure.

GİRİŞ

Türk Edebiyatında eleştiri zeminiyle ilgili, hiciv, lâtife, hezel, tehzil, tezyif, mutâyebe, mülâtafa, zemm, şetm, kadh gibi birbirine yakın anlamlı birçok terim vardır. Bu terimlerin anlam

* Gazi Lisesi – ELAZIĞ – kiliczulkuf@hotmail.com

sınırlarını çizmek, hangi tür eserler için kullanıldıklarını anlamak oldukça güçtür. Bu terimlere Farsça gibilik, benzerlik ifade eden gûn, gûne, âmiz gibi kelimelerle birlikte kullanılan hicv-âmiz, hezl-âmiz, hezl-gûn, hezl-gûne, latîfe-gûn latîfe-gûne ve benzeri, manası kesinlik ifade etmeyen birleşik kelimeleri de eklersek kavram kargaşası iyice içinden çıkılmaz bir hal alır.

Eleştiri, bütün bu terimleri içerisine alan bir anlam genişliğine sahip midir? Hangi eserler eleştiri eseri olarak kabul edilmelidir? Eleştirinin sözle veya yazıyla dile getirilmesi bir sebebe bağlı mıdır? Eleştirinin belli bir amacı var mıdır? Bütün bu sorulara cevap verebilmek için eleştiri örneklerini ve eleştiri yapılırken kullanılan kelimeleri/terimleri incelemek, bunlar arasındaki benzerlik ve farklılıkları tespit etmek gerekir.

Eleştiri, eleştiri türünden terimleri içinde saklayan genel bir kelime olduğu için, konuları, söylenme sebepleri ve söyleyiş şekilleri gibi ince farkları tespit edebilmek için, her bir eleştiri terimini doğru bilmek, buna göre eleştiriyi biçimlendirmek, anlamlandırmak gerekir. Edebiyatımızda şair ve yazarların olumsuz olana, kusuru görülene, toplumu ifsâd edene tahammülsüzlükleri, zengin bir eleştiri terminolojisinin oluşmasına sebep olmuştur.

Geçmişten günümüze, bazen ayrı, bazen benzer, hatta bazen de aynı anlamda kullanılmış olan bazı terimlerin üzerinde ayrıca durularak edebiyat terminolojisi içerisindeki yerlerine oturtulmaları gerektiği görüşündeyiz.

1. LÂTİFE, ŞAKA, MİZAH

Güldürücü tuhaf, güzel söz ve hikâye, şaka, mizah¹ anlamlarında kullanılan lâtife, batı dillerinde humour kelimesinin karşılığıdır. Humour kelimesi için La Grande Encyclopedie'de şu açıklama vardır:

“Modern mizah anlayışının tam karşılığı humour kelimesidir. Hector France bu kelimenin ihtiva ettiği manayı incelerken şöyle diyor: “Bu kelime İngilizcede hususî bir mana ifade eder. Buna şaka isminin haksız olarak verildiğine kaniyim, Letâfet-i hicviye yahut iğneli söz denmeliydi. Bu hususta İngiliz zevkini alâkadar eden bir cümle pek orijinaldir. İngilizler memleketlerinde icap ettirdiği tarzda pek kederli eğlenirler”². Yani eğlence dedikleri mizahta karşı tarafla eğlenip rencide etmek vardır. Bu tanımda görüldüğü gibi mizahın iğneleyici, alay edici, bir yönü bulunmaktadır. Buna bakarak hicvi mizahın bir alt dalı olarak değerlendirenler olmuştur³.

Hiciv ile mizah arasında kuvvetli bir bağ bulunduğu muhakkaktır. İkisini birbirinden ayırmak güç olduğu için yapılan çalışmalar ve yayımlanan antolojilerin araştırma ve incelemelerinde her ikisi birlikte ele alınmıştır⁴.

¹ Şemseddin SÂMÎ, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1902, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, C.II, s. 1240: Lâtife bahsinde şu not düşülmüştür : Lâtife ile hezl arasında fark vardır: Lâtife güzel ve zarif söz olmakla beraber terbiye dahilindedir. Hezl ise açık ve bî-edebâne olur.

² H. FRANCE, “Humour”, *La Grande Encyclopedie*, Paris, 1902, C.XX, s. 402

³ Ahmet KABAKLI, *Türk Edebiyatı*, 9. Baskı, İstanbul, 1973, C.I, s. 161

⁴ Bu görüşümüz: *Türk Mizah Edebiyatı Antolojisi* (Zahir GÜVENLİ, İst. 1955). *Yeni Mizah Hikâyeleri Antolojisi* (Ferit ÖNGÖREN, İst. 1959), *Türk Hiciv Edebiyatı Antolojisi* (Hilmi YÜCEBAŞ, İst. 1955), *Türk Mizahçıları Nüktedanlar ve Şairler* (Hilmi YÜCEBAŞ, İst. 1958), *Türk Hiciv ve Mizah*

Türk Edebiyatı ve edebiyatçıları hakkında önemli bir kaynak olan Şuarâ Tezkireleri aslında birer biyografi kitapları olmanın yanında; -özellikle XVI. yüzyılda yazılanları- şâirin eserlerinden örnek verirken şiirin yazılış sebebi, konusu, türü, şekli, edebî değeri gibi konularda bilgi veren bir teori kitabı olma özelliğini de taşır⁵. Tezkirelerden hareketle eski Türk edebiyatında hiciv, lâtife, hezl kelimeleriyle isimlendirilen türleri tespit etmek mümkündür.

Tezkirelerde lâtife kelimesi hezel ve hicivden biraz farklı olarak kullanılmaktadır. Sehî Tezkiresinde Nihâlî (Câfer Çelebi)'nin şiiri hakkında şu değerlendirme yapmıştır:

“Ekser eş’ârı ehl-i hiref hakkında vâki olmuş latîfelerdir. Vilâyet-i Rûm’da değil, belki Arap’ta, Acem’de ve Pehlevî dilinde bu üslûba şi’r demiş kimse yok. Bu vadide, letâif kısmında söz söylemek bu kadar olur... Cümle-i letâifinden biri bu gazeldir:

Hammâma girdi gördüm o nâzik beden güzel

Şu şöyle diyecek yeri yok cümleden güzel

Soyundu gonca gibi çıkıp sebz-câmeden

Bir sûsenî fûtayla o gül-pîrehen güzel⁶

Latîfe mecmûalarından mensur olanların hemen hepsi mizâhî hikâyeleri, gülünecek tuhaf olayları anlatır. Letâif-i Zâtî, Letâif-i Kânî gibi manzum mensur veya yalnızca manzum olanlarda ise hem mizah olarak, hem de hezl ve hiciv olarak vasıflandırılabilir örnekler bulunmaktadır. Zâtî'nin şu latîfesine bakalım:

“Lâtife: Bir Sarmaşık derler bir zarîf harîf var idi, ziyâde nazik yâr idi, ben hakîre üleşir tolaşır idi. Bir gün ayıtdı: *Be Mevlânâ Zâtî, seninle latîfe etmeyip sana tolaşmamağa ihtiyârım yok, bilmeziz hikmet nedir*, dedi. Hemân bu beyti dedim. Beyt:

Bize tolaşdıgın bu sarmaşıkısın

Ağaçsızdın ağaca dolaşırısın”⁷

Batı’da hiciv ve mizahın farkları hususunda bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelerin özeti şöyledir:

“Mizahla hiciv aynı şey değildir. Meselâ Rabelis’in *tatlı ifadesiyle Cervantes’in neşeli mizahı*, Swiff’in *yakıcı hicvinden* farklıdır. Her nevi hicivde hem hissî hem de zihnî bir taraf vardır. Hissî taraf

Antolojisi (Sunullah ANSOY, İst. 1967), **Eski Şairlerimiz Dîvân Edebiyatı Antolojisi** (Fuad KÖPRÜLÜ, İst. 1931), **Dîvân Şiiri Antoloji** (Vasfi Mâhir KOCATÜRK, Ank, 1963) gibi antolojilere dayanmaktadır.

⁵ Harun TOLASA, **Sehi, Latîfî, Aşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16.yy.’da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1983.

⁶ SEHÎ, **Tezkire-i Sehî** İstanbul, 1325, s. 86.

⁷ Mehmed ÇAVUŞOĞLU, “Zâtî’nin Letâyîfi” **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XVIII, İstanbul, 1970, s. 14.

yazarın fitrî güldürebilme kabiliyetine, zihnî cephe de mevcut hayatla, ideal hayat arasındaki tenâkuzu, görüşüne bağlıdır”⁸.

Bu örnekler ve değerlendirmelerden sonra diyebiliriz ki, her lâtife hiciv olmadığı gibi her hiciv de lâtife değildir. Bunların birbiriyle çelişen yönleri, benzer olan yönlerinden daha çoktur. Lâtife bir şahıs, kurum, olay veya davranışa yönelik olarak iğneleyici alay edici bir üslupla yapıldığı sürece hiciv dairesine, hiciv de küfürden, hakarettten uzaklaşıp gücünü nükteden, imâdan aldığı sürece lâtife dairesine girmiştir.

2. HEZEL, TEHZİL, TEZYÎF

Hezel kelimesine sözlüklerde eğlence, şaka, alay, lâtife gibi karşılıklar verilmiştir. “Hezel: Meşhur bir nazımın vezni ve kafiyesi taklid edilmek suretiyle lâtife yollu şiir yazmak demektir. Buna “tehzil”de denir. O yoldaki yazılara *hezliye* tabir olunur”⁹. “1. Şaka, alay, mizah. 2. Ed. Bir şiiri veya bir parçasını şakalı bir anlatıma çevirme.”¹⁰; “1. Eğlence, şaka, alay, lâtife 2. Şaka ve lâtife tarzında yazılan şiirler hakkında kullanılan bir tabirdir. Buna tehzil de denir. Cem’i hezliyyâtdır”¹¹; “1.Latife, şaka, latife tarikiyle söylenen söz, mizah 2. Latife tarikiyle söylenen hikâye veya şiir. (Latife kapalı ve zarîfâne, hezel ise ekseriya açık ve az çok bî-edebâne olur.)”¹².

Son tanım da lâtife karşılığı verilirken aralarındaki nüans belirtilerek, hezelin müstehcen ve edep dışı olduğu vurgulanmıştır.

Tehzîl için yapılan açıklamalar da hemen hemen aynıdır. “Tehzîl: Hezel kelimesinden türeyen bu kelimeyi, şakaya dönüştürme, alaya alma, hezelleştirme şeklinde tanımlayabiliriz. Edebiyatta bedi’ tabirlerindedir. Ciddi bir esere latife tarzında nazîre yazmaktır”¹³. “1. Alaya alma 2. Ed. Ciddi bir esere alay tarzında nazîre yazma, şakalı bir anlatıma çevirme”¹⁴; “ünlü bir şâirin şiirine aynı ölçü ve uyakta şaka ve alay yollu yazılmış naziredir. Buna hezel de denir. Şâir bununla ya bir konuya mizahî bir nitelik verir ya da ciddi şiirleri mizahî bir duruma sokar. Ancak bunun bayağılıktan uzak, zarif olması gerekir”¹⁵.

Tezyîf kelimesi de, tehzîl kelimesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Kalp, sahte ve değersiz olarak gösterme anlamına gelen bu kelime daha çok “başka birinin fikrini, mütalâasını çürütme, onunla eğlenme, maskaraya alma”¹⁶ anlamındadır. Ancak tezyîf kelimesinin ciddi bir esere aynı kafiye ve vezinde mizahî nazîre yazma anlamında tehzîl kelimesi yerine kullanıldığını görüyoruz. Tezyîf-i gazel-i Sürûrî li-Nâmîkîhî Refî’-i Kâlâyî (R. Dîvânı: 130) Matla-ı Gazel-i Nâbî, tezyîf-i

⁸ S. TAŞKINEL, **George Bernard Show ve Hiciv Dramı**, İstanbul Üniversitesi (Yayımlanmamış Bitirme Tezi), Tez No: 1510, s. 9.

⁹ Tahir OLGUN, (Tahirü’l Mevlevî) **Edebiyat Lugati**, s. 53.

¹⁰ **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, C.I, s. 639.

¹¹ Mehmet Zeki PAKALIN, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, s. 802.

¹² Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-ı Türkî**, s. 1508.

¹³ Tahir OLGUN, (Tahirü’l Mevlevî) **Edebiyat Lugati**, s. 154.

¹⁴ **Türkçe Sözlük**, 1988, II: 1439.

¹⁵ Cem DİLÇİN, **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 273.

¹⁶ Şemseddin Sâmî, **a.g.e.**, s. 402

Hevâyî Pertev (M. 558: 8b) gibi başlıklara genellikle XVIII. yüzyıl sonu ile XIX yüzyılda yazılmış mecmûalarda karşılaştığımızı da belirtelim.

Latîfî Tezkiresi'nde Gazâlî için "Amma hicv ü hezle tab'-ı şûhî gâyetde mâyil¹⁷" Âşık Çelebi Tezkiresi'nde Peykî için "Hicv ü hezel'de hod Allah saklasın, yanına yöresine uğramalı değildir¹⁸". Saatî için "Heccâv-ı âlem 'hezel'de âlem-i kallâş ü evbâş...¹⁹". Ahdî Tezkiresinde Atâyî için "Evzâ u etvâr-ı acîbe ile zürefâ içre makbûl ve üslûb-ı hicv ü 'hezel'de bir tarîkla hezzâl ü heccâv idi ki...²⁰" değerlendirmeleri yapılmıştır. Açıkça görüldüğü gibi hezel ve hicv birbirine çok yakındır.

3. MÛLÂTAFÂ, MUTÂYEBE

Her iki kelime de şakalaşma, karşılıklı latîfe söyleme anlamındadır. Karşılıklı latîfe söylemede daima karşıdaki kişiyi iğneleme, onu gülünç duruma düşürme, onunla eğlenme söz konusu olduğu için eleştiri dairesinde düşünmek gerekir. Sürûrî ile Vehbî'nin, Sürûri ile Refî' Kâlâyî'nin, Zâtî ile Keşfî'nin mülâtafa ve mutâyebeleri meşhurdur. Örneğin, Bâkî 'nin aşağıda verilen beytinde ağır bir alaya yer verildiği, dolayısıyla mülâtafa yapıldığı söyleyebilir.

Gözlerüm yaşını sûfi istemez yem kıldugum
Görmedüm bir böyle har 'âlemde yemden incinür
(Bâkî, Gazel 76-5.beyit)

Yem kelimesinin hem deniz hem de hayvan yemi anlamlarında kullanıldığı yukarıdaki beyitte şair, "Dünyada yemden incinen, yani yem istemeyen böyle bir eşek görmedim" diyerek eşek yerine koyduğu ham sofu için ağır alaycı bir dil kullanarak o tipe mülâtafa yapmıştır.

4. ZEMM, KADH, ŞETM

Zemm, kınama ve ayıplama demektir. Kadh ve şetm ise kötü söz söylemek ve sövmek kelimeleriyle karşılanabilir. Kınama, ayıplama ve sövme eleştirmenin bir yoludur. Gelibolulu Âlî'nin Gazâlî'yi anlatırken kullandığı cümlede bunu görebiliriz.

"Şûh u lâ'übâli evâ'il-i cevânîde bâde-i nâb meclisinin meyyâli mahbûb-dostların müşkil-küşâ-yı lâzımü'l-iclâli zen-perestlerin zemm ü kadhla heccâv u hezzâlî bir zarîf u rind-i sâhid-bâz harîf olup..."²¹.

5. TA'RİZ

Ta'riz: Takılma, sataşma kelimeleriyle karşılanabilir. Ta'rizde bir kelime veya sözle yapılan îmâ söz konusudur. Ta'riz, eleştiri yapmanın bir yolu olarak kullanılmıştır.

¹⁷ Şemseddin Sâmî, a.g.e., s. 255.

¹⁸ Şemseddin Sâmî, a.g.e., s. 207.

¹⁹ Şemseddin Sâmî, a.g.e., s. 501.

²⁰ Şemseddin Sâmî, a.g.e., s. 503.

²¹ Mustafa İSEN, **Kühü'l Ahbar'ın Tezkire Kısmı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 249.

Bilgegil ta'riz için, "Buna arz da denir. Kelime, lugat mânâsı husûsî tasarrufa uğratarak edebiyat terimi olmuştur. Edebiyatta ifâdeyi zarif bir tarzda, medlûlünden başka bir yöne çevirmeye ta'riz denir"²² demiştir.

Ta'riz, genel olarak sözlüklerde, "dokundurma, dokunaklı söz söyleme, taşlama"²³, "kelamı kinaye ve tevriye ile söylemek"²⁴, "Kapalıca itiraz etmek demektir. Bunu bir tarafı gösterip diğer tarafı kast etmek diye tarif ederler..."²⁵ vb. tanımlarına ve açıklamalara rastlanan ta'riz, dolaylı anlatıma dayalı ve anlamın tezatlı verilmesiyle yapılan bir sanattır. Kaynakların ta'rizi kinaye ile bağlantılı görmeleri her iki sanatta da üstü örtülü anlatımın esas olması ve birden çok anlamın verilmesinden dolayıdır. Ancak, kinaye ile ilgili örnekler verildiğinde de görüleceği üzere kinaye söze, ta'riz ise genel anlama dayalı olup, ta'rizde kinayeye göre daha üstü kapalı anlatıma yer verilmektedir. Yani, birden fazla anlamın varlığı kinayede de bulunmakla birlikte, kinayede çıkış noktası asıl ve mecâzî anlamlarında kullanılmış bir söze dayanır. Buna karşın ta'rizde, söylenmek istenen anlam ve söylenen anlam olmak üzere iki anlamın varlığı söz konusudur. Şimdi aşağıdaki örneklerle bir göz atalım:

Senün mihr ü vefâ gösterdigün ağıyâra çok gördüm
Galatdur kim seni bî-mihr okurlar bî-vefâ dirle
(Fuzûlî, Gazel 80-3.beyit)

Hayâlınden gelür gam hâtıra cânânedenden gelmez
Sitem hep âşinâlardan gelür bigânedenden gelmez
(Nâbî, Gazel 279-1.beyit)

Arz-ı hâlim çok efendim hâk-i pâ-yı devlete
Lutfun ammâ bî-niyâz-ı arz-ı hâl eyler beni
(Nedîm, Gazel 147-10.beyit)

Yukarıdaki üç beyitte de sevgilinin âşığa ilgisizliği, âşğın aşkına karşılık göstermeyişi, ta'riz yoluyla kınanmakta, sevgili âşık tarafından ustaca taşlanmaktadır. Her üç beyitte de iç içe yerleştirilmiş iki anlam, söylenenle söylenmek istenenin çelişkisine dayandırılarak verilmiştir. Beyitlerin ilkinde ve sonuncusunda sevgilinin vefâlılığı, lutufkârlığı söylenip vefâsızlığı kastedilmekte, ikinci beyitte ise "âşına" "bigâne" tezatı yapılarak, âşığa sevgilinin hayalinin âşına, kendisinin ise bigâne olduğu, yani gene sevgilinin ilgisizliği vurgulanmaktadır. Ancak, her üç beyti de ustaca söylenmiş, başarılı beyitler yapan özellik, beyitlerin kuruluşunda tezatlı anlatımdan yararlanılmış olunmasının yanı sıra nükteye de dayandırılmış olmalarıdır. Ustaca dokundurma, beğenilmeyen davranışı ya da durumu istihzalı bir dille kınama amacına yönelik kullanılan ta'rizin, daha güçlü istihzaya dayandırılan biçimine de tehekküm denir.

²² M. Kaya BİLGEGİL, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri**, Ankara, 1980, s. 178.

²³ Ferit DEVELLİOĞLU, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, 1988, s. 545.

²⁴ Mütercim ÂSİM, **Kamus Tercümesi III**, İstanbul, 1305, s. 954.

²⁵ Tahir OLGUN, (Tahirü'l Mevlevî) (1994), **Edebiyat Lügati**, (haz. Kemâl Edib Kürçüoğlu), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 149.

Osman-zâde Tâib Efendi, hatt-ı hümâyunla “reis-i şâirân” ilan edildikten sonra yazdığı bir kasidede zamanın şairlerinden şu şekilde bahsetmiştir:

Belâ bunda biraz atfâl-i endek-sâl vardır kim
Dahi üstâddan görmüş degillerken Gülistânı

Önüne geçmek için dâ'imâ merdân-ı meydânın
Kemâl-i şevk ile teşmîr ederler sâk ü dâmânı

Sudâ' îrâs eder nakli sayılmaz mahlâs erbâbı
Kimi Şehrî kimi Mâzenderânî kimi Dehkânî
(Osmân-zâde Taib, Kaside 12/ 41-43.beyitler)

beyitlerini, kendisine ta'riz olduğunu düşünen Sa'dî bir kasîde yazarak cevap verir. Sa'dî'nin kasîdesi Süleymâniye Ktp. Hâlet Efendi bölümünde 763 numara ile kayıtlı mecmûada *Cevâp-nâme-i Sa'dî Berâ-yı Ta'rîz-i Tâ'ib Efendi Der-Sitâyîş-i Hazret-i İbrâhîm Paşa* başlığı ile kayıtlıdır. Bu kasidede yukarıdaki manzumeye cevap olan beyitler şunlardır:

Olursa çok degil ş'ir-âşinâ her tıfl-ı ebced- h'ânı
Kati çoktan felek göstermemiştir böyle devrânı

Velîkin bî-mürüvvetlik edip bazı sühân-fehmân
Demişler Sa'dî dahi görmedi bilmez Gülistân'ı

Bilir ammâ murâdı imtihân olmak gerek belki
Nice bilmez o kim Mâzenderânî ola yâ Vânî
(Sa'dî, Kaside 7/1-3.beyitler)

6. HEVÂİYYÂT

Rastladığımız örnekler XVIII. yüzyıldan itibaren Hevâyî mahlasıyla birlikte hevâyî söz, hevâyî manzûme veya hevâyî tarz diye isimlendirebileceğimiz bir tür hezliyât türünün ortaya çıktığını göstermektedir.

Hevâyî kelimesinin gereksiz, lüzumsuz ciddî şeylerle ilgisi olmayan söz anlamında kullanıldığı açıktır. Hevâyî meşreb sıfatı da nefesine, şehvetine düşkün, ciddî şeylerle uğraşmayan, manasız, esassız, gelişi güzel konuşan, hafif mizaçlı kimseler için kullanılmaktadır. Bu kişiler hevâ ve hevesinin peşinde koşan uçarı kimselerdir.

Hevâyî mahlasını kullanan XVI. yüzyılda yaşamış Bursalı bir şâir için Hasan Çelebi, tezkiresinde:

“Aceptir ki mahlası gibi hevâyî olmayıp tarîk-i sivâyı elden komamıştır ve tahsil-i ‘ilm ü kemâle iştigalden gayri hâle kuvâyı sarf kılmamıştır”²⁶ demiş, şairin mahlasının mizâcına uymadığını vurgular.

²⁶ İbrahim KUTLUK, *Tezkiretü’ş-Şuarâ* (Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi), s. 763 2. Baskı, II, Ankara, 1989, s. 1069.

Hevâyi mahlasıyla tanınan şâir, Kubûrî-zâde Abudurrahman Rahmî'dir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Rahmî, hezliyyâtını Hevâyî mahlasıyla yazmış, dostları da ona uyunca ortaya Hevâyî Dîvânı diye anılan dîvân çıkmıştır. Hevâyî mahlası bu dönemden sonra Behcetî, Tırsî, Sürûrî, Refî'-i Kâlâyî, Pertev, Fatin ve Fâzıl tarafından da kullanılmıştır. Bayburtlu Zihnî'nin Hicviyyât'ı sonunda Gazel-i Tarz-ı Hevâyî başlığı ile bir gazelin bulunması ve bu gazelde Hevâyî mahlasının kullanılması gösteriyor ki, başka şâirler de bu tarzda yazdıkları manzumelerde Hevâyî mahlasını kullanmış olabilir. Tokatlı Ebubekir Kânî hezliyyâtını Bâdî ve Dâdî adlı iki ahbab çavuş ağzından, bunların birbirlerine nazîre söylemeleri şeklinde düzenlediği için Hevâyî mahlasını kullanmamıştır. Tokatlı Ebubekir Kâni, ancak Bâdi ve Dâdi mahlasıyla Hevâyî'nin takipçisi olduğunu sık sık dile getirmiştir²⁷.

Türk edebiyatında eleştirinin hem "zemm" yani yerme, kınama hem de "şetm" yani küfrederek taciz etme yönü üzerinde durulmuştur. Eleştiri şairi, var olan gerçeğin şartlara ya da ideale uymadığını gördüğü anda eleştiriye başvurmuş, çoğunlukla da bireyi hedef almıştır. Bu durumlarda, anlatımda şiddetli tabirler bulunsa bile eleştiri, bir sebebe dayandırılmıştır; dolayısıyla "zemm" söz konusudur. Örneğin yaptığı eleştiri yüzünden idam edilen Figânî, İbrahim Paşa'yı put dikmekle (evinin bahçesine heykel diktirmiştir) suçlamıştır. Şeriat bir idealler sistemi sunar; şair bu sistemin yasakladığı eylemleri yaptığı için İbrahim Paşa'yı eleştirmiştir²⁸.

Kişisel eleştirilerin arka plânında aslında toplumun eleştirisi vardır. Zira eleştirilen kişiler, toplumdaki münferit bir şahsiyetten ziyade, toplumun genelinde görülebilecek tiplerdir.

SONUÇ

Bir edebi tür olarak eleştiri, İslamiyet'in kabulünden sonra, Arap ve İran edebiyatındaki örneklerden hareketle başlamıştır. Böyle bir başlangıç, beraberinde yeni eleştiri terimlerini de edebiyatımıza kazandırmıştır.

Klasik şairler, eleştiriye çok sık başvurmamışlardır; buna rağmen, bu konu üzerinde yeterince çalışma yapılmış değildir. Eleştiri, toplumsal aksaklıklara, hasım görülen kişiye, kıskançlık beslenene, âşığın rakiplerine (ağyara), sevgiliye, ham sofuya (zahide), insanın alnyazısına ya da daha doğrusu feleğe, dünya düzenine vb. yönelik olmak üzere, şaka, sitem, hafifçe dokundurma, iğneleme, alay ederek küçük düşürme, kınama, taşlama ve kaba sövgü biçimlerinde yapılmış; edebiyatta da lâtife, mizah, mutâyebe, mülâtafa, hezel, ta'riz, hecv, zemm, şetm ve kadh gibi az ya da çok yergi anlamı ifade eden kelimelerle karşılanmıştır. Çoğunlukla, lâtife, mutâyebe ve mülâtafa, şaka, şakalaşma; mizah gülmece; hezel, nükteyle karışık alay, şaka arasında kınama anlamlarına gelmesine ve birini ötekenden ayıran özellikler bulunmasına rağmen, biz hafifçe dokundurma biçiminde de olsa, hemen hepsinin eleştiriyle bağlantılı olduğunu düşündüğümüz için, bunları eleştiri terminolojisi adlı bu çalışmamızda aynı başlık altında zikrettik. İşlediğimiz konu içerisinde yergiyi genel bir terim olarak kullanmayı tercih ettik. Eski edebiyatımızda, eleştiri karşılığı yalnızca hiciv, sataşma ve taşlama

²⁷ Millet Kütüphanesi, 768: 103b (s.202).

²⁸ M. APAYDIN, **Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa**, s. 12.

karşılığı ta'riz, alay ederek küçük düşürme karşılığı tehzil, kınama karşılığı zemm ve sövme karşılığı olarak da şetm ve kadh'ın kullanılmış olduğunu gördük. Bunun yanında günümüzde hiciv karşılığı kullanılan yerginin hiciv kavramını tam olarak karşılamadığı görüşü de vardır. Geçmişten günümüze, bazen ayrı, bazen benzer, hatta bazen de aynı anlamda kullanılmış olan yukarıda sözlerini ettiğimiz bazı terimlerin üzerinde ayrıca durularak edebiyat terminolojisi içerisindeki yerlerine oturtulmaları gerektiği görüşündeyiz.

Eleştiri ile ilgili çok farklı terimler, anlam bakımından birbirlerine çok yakın gibi görünseler de, anlamların dikkatli incelenmesi halinde, aralarındaki küçük farklar ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmamızla "eleştiri" kavramının genel anlamından hareketle eleştirinin alt birimlerine ve eleştirinin ne kadar zengin bir terminolojisi olduğu bilgisine ulaşmaya çalıştık.

KAYNAKÇA

APAYDIN, M., **Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa**, s. 12.

ÂSİM, Mütercim, **Kamus Tercümesi** III, İstanbul, 1305.

BİLGEGİL, M. Kaya, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri**, Ankara, 1980.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed, “Zâfî'nin Letâyifî” **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XVIII, İstanbul, 1970.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, 1988.

DİLÇİN, Cem, **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

FRANCE, H., “Humour”, **La Grande Encyclopedie**, Paris, 1902, C.XX.

İSEN, Mustafa, **Kühü'l Ahbar'ın Tezkire Kısmı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

KABAKLI, Ahmet, **Türk Edebiyatı**, 9. Baskı, İstanbul, 1973, C.I.

KUTLUK, İbrahim, **Tezkiretü'ş-Şuarâ** (Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi), s. 763 2. Baskı, II, Ankara, 1989.

Millet Kütüphanesi, 768: 103b (s.202).

OLGUN, Tahir, (Tahirü'l Mevlevî) (1994), **Edebiyat Lügatı**, (haz. Kemâl Edib Kürkçüoğlu), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, s. 802.

SÂMÎ, Şemseddin, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul, 1902.

SEHÎ, **Tezkire-i Sehî** İstanbul, 1325, s. 86.

TAŞKINEL, S., **George Bernard Show ve Hiciv Dramı**, İstanbul Üniversitesi (Yayımlanmamış Bitirme Tezi), Tez No: 1510.

TOLASA, Harun, **Sehi, Latifi, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16.yy.'da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1983.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, C.I, s. 639.